

БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XIV–XV ВЕК – МЕЖДУ ВИЗАНТИЙСКАТА ОБЩНОСТ И ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Деница Петрова

доктор, главен асистент в Институт за исторически изследвания при
Българска академия на науките, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17,
1113, София, България, e-mail: denitsa_kp@abv.bg
ORCID: 0000-0003-1433-2818

Статията проследява процеса на приспособяване на българите към новата политическа обстановка през XIV–XV в. Като част от византийската общност, българите следват утвърдени традиции при общуването с другите народи, преминаващи през точно определени етапи и методи на дипломатия. В Османската империя отношението към другояверците също следва правила, чието изграждане започва с пакта зимма. Оказвайки се част от една друга общност, българите трябва да намерят нови пътища, за да се приспособят, тъй като познатите методи не са достатъчни.

Настоящото проучване предлага обзор на промените, настъпили в живота на българите, когато те стават поданици на султана. Двете общности са част от една държава и трябва да се научат да съжителстват. Забелязва се приемственост между византийската общност, в частност България, и Османската империя в административната структура, ролята на градската махала, данъчното облагане, пазарните и пристанищните такси и др. За кратко османската администрация усвоява много от практиките на немюсюлманите. До падането на Константинопол през 1453 г. християните вероятно очакват извънземие, но завладяването на византийската столица е знак, че наказанието за греховете им ще е продължително. В някои отношения животът продължава постарому, в други настъпват съществени промени. Въпреки това в новата обстановка българите намират начин да оцелеят и да се приспособят.

Ключови думи: България, Византия, Османска империя, завоевание

BULGARIANS IN THE 14th-15th CENTURIES – BETWEEN THE BYZANTINE COMMUNITY

Denitsa Petrova

PhD, Chief Assist. Prof., Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Science, 52 Shipchenski Prohod Boulevard, Block 17, 1113, Sofia, Bulgaria,
e-mail: denitsa_kp@abv.bg
ORCID: 0000-0003-1433-2818

The article traces the process of adjustment of the Bulgarians to the new political situation in the 14th-15th centuries. As a part of the Byzantine community, the Bulgarians followed well-established traditions in communicating with other peoples, passing through precisely defined stages and methods of diplomacy. In the Ottoman Empire, the treatment of non-believers also follows rules, the construction of which begins with the Dhimma Pact. Becoming part of a different community, Bulgarians have to find new ways to adapt, as the familiar methods are not enough.

The present study offers an overview of the changes that occurred in the live of Bulgarians when they became subjects of the Sultan. The two communities are a part of one country and must learn to coexist. Continuity can be seen between the Byzantine Community, Bulgaria in particular, and the Ottoman Empire in the administrative structure, the role of the urban hamlet, taxation, market and port fees, etc. The Ottoman administration soon absorbed many of the practices of the non-Muslims. Until the fall of Constantinople in 1453, the Christians probably expected deliverance, but the conquest of the Byzantine capital was a sign that the punishment for their sins would be prolonged. In some respects life continues as before, in others significant changes occur. Nevertheless, in the new environment, Bulgarians find a way to survive and adapt.

Keywords: Bulgaria, Byzantium, Ottoman Empire, conquest

В края на XIV – началото на XV в. византийската общност се сблъсква с османските завоеватели и в новата обстановка двете групи трябва да се приспособят една към друга. Отношението на мюсюлманите към другите етноконфесионални общности се определя от пакта зимма. Що се отнася до византийците, в продължение на векове те са смятали, че императорът в Цариград е господар на света. Успели са да изградят гъвкава система на дипломация, от която заимстват другите балкански народи, включително българите (Ангелов 2004, 15–16). Както мюсюлманите, така и християните се придържат към утвърдени методи за общуване с другия. Разликата е в това, че мюсюлманите разполагат със законово основание – пакта зимма. Византийската общност се позовава на стари традиции. Първата стъпка са династическите бракове, чрез които се скрепява мирът. Втората е да се опитат да всеят раздор, подкрепяйки един от претендентите за престола. Следва договорът, признаването на васалитета от страна на балканските владетели. Четвъртият етап е минаването на служба при завоевателите, заедно със смесените бракове. Отчаянието е последната стъпка – то идва тогава, когато християните осъзнават, че властта на мюсюлманите над тях ще е по-продължителна от очакваното.

Целта на настоящото проучване е да се изясни начинът, по който българите се приспособяват към новата политическа обстановка. Ще бъдат разграничени отделните етапи в процеса на приспособяване между византийската общност и Османската империя, като се потърси характерното и специфичното в реакцията на българския народ. Основни извори за изследването са съчиненията от български произход, тъй като те най-добре разкриват гледната точка на самите българи и тяхното отношение към разглежданите събития. Изложеното в следващите страници изследване има обзорен характер и не претендира за изчерпателност, тъй като задачата му е не да разгледа подробно политическите промени, а да проследи отделни аспекти в процеса на приспособяване към новата ситуация. Българите прибягват до добре познати и изпитани методи, но се оказва, че те не са достатъчни; целта на настоящото изследване е именно изясняването на реакцията им в новата за тях обстановка.

За българите мюсюлманите не са непознати. Първият сблъсък между тях е свързан с войните между византийци и араби, започнали през VII в. През 718 г. българският хан Тервел (701–721) се включва в отблъскването на арабите, обсадили Цариград за втори път, и благодарение на неговата помощ нападателите са принудени да се оттеглят (Божилов, Гюзелев 1999, 110–111; Острогорски 1998, 225).

Във връзка с поредния българо-византийски конфликт българският цар Симеон Велики (893–927) се обръща към фатимидския халиф Убайдалах ал-Махди (909–934) с предложение за съвместна обсада на Константинопол (Canard 1936, 213–223; Божилов, Гюзелев 1999, 258–259). Халифът се съгласява, но пратениците му са заловени, отведени във византийската столица и изпратени обратно. Цар Симеон прави втори опит, като се свързва с акастирали на Егейското крайбрежие арабски кораби, но и този път не постига резултат.

В следващите няколко столетия между българи и мюсюлмани няма политически контакти, но явно съществуват културни връзки. Интересни сведения в това отношение дава писаното в края на XIII – началото на XIV в. апокрифно *Слово за господа наш Иисус Христос*, известно като *Разумник-указ* (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996, 293, 299). В него на въпроса „какви са знаците на народите“ е отговорено, като всеки народ е сравнен с едно животно. Сред изброените фигурира и „турчинът – змия“. Прави впечатление, че българите ги сравняват с твар, описана негативно в Стария завет. Във Византия змията е символ на мюсюлманите. Византийците имат талисман срещу мюсюлманите – змийската колона, намираща се на хиподрома в столицата, която е осмислена като закрилник срещу арабите, а после – срещу османците (Симеонова 1999, 56–58).

Българите отново влизат в пряк досег с мюсюлманите по време на гражданските войни във Византия, когато ромеите викат на помощ първо селджуките, а след това османците. Първите относително сигурни сведения за османски нападения са от първата половина на 40-те години на XIV в., когато Йоан Кантакузин (1347–1354) привлича като съюзник срещу малолетния император Йоан V Палеолог (1341–1391) емира на Айдын Умур бег (Острогорски 1998, 653, 655). Към 1350 г. се датира първото сведение за нападение на Сюлейман, син на османския владетел Орхан (1326–1362). През 1352 г. Сюлейман превзема

крепостта Цимпе, а две години по-късно, улеснен от земетресение, завладява и Галиполи (Imber 2002, 9–10).

Явно още в края на управлението на цар Иван Александър (1331–1371) българите се чувстват заплашени от османските нашествия. В приписка в *Минея за ноември–декември* от третата четвърт на XIV в., № П.г.5 в библиотеката на Зографския манастир (Христова et al. 2003, 62), книжовникът Даниил пише: „Утвърди, Боже, християнската вяра и спаси нашия благоверен цар Иван Александър“. В *Октоих*, писан между 1360 и 1370 г., НБКМ № 180 (Христова et al. 2003, 63), се казва: „Писа се тази книга в дните на благоверния и христолюбив господар Александър, произхождащ от две страни от царско коляно, във времената, когато господ разпрати измаилтяните по лицето на цялата земя и изпоядоха, и поробиха, и опустошиха“.

Още през 60-те години на XIV в. в българската книжнина се налага усещането за страх пред новите врагове – друговеци. В *Пентикостар* от Слепенския манастир от 1393 г. е запазена следната бележка на писача дяк Димитър: „А тази божествена книга триод се писа в годината 6901 [=1393], в дните, когато по Божия воля бяхме предадени заради греховете ни в ръцете на мерзките и беззаконни наши врагове на несправедния цар – най-лукавия по цялата земя. И тогава настъпи от безбожните измаилтяни запустение и велика скръб, каквато не е имало, нито ще има“ (Христова et al. 2003, 55).

Много емоционален, макар и кратък, е *Боженишкият надпис* на севаст Огнян, намерен в крепостта Боженишки Урвич: „Аз, севаст Огнян, бях при цар Шишман кефалия и много зло патих. Тогава турци воюваха. Аз се държах за вярата на Шишман“ (Мутафчиев 1973, 493). В науката има различни виждания относно датировката на надписа – неговият пръв изследовател Петър Мутафчиев го отнася към 1395 г., а според Цветана Георгиева той е от 1376 г. (Биларски 1998, 129, 135; Георгиева 1967, 307–313; Мутафчиев 1973, 486–517).

В тази все по-тежка обстановка българите прибягват до типичен за византийската дипломатия метод – династическият брак. Кера Тамара (Божилков 1994, 214–218), дъщеря на цар Иван Александър от първия му брак с влашката принцеса Теодора, става съпруга на султан Мурад I (1362–1389). Българската принцеса остава вдовица след смъртта на първия си съпруг деспот Константин, тя е прочута с красотата си, а и е малко над 30-годишна. Въпреки това вторият ѝ брак не е сключен от емоционални подбуди, изворите го представят като гаранция за мира между двете държави. Той е уговорен от брат ѝ цар Иван Шишман (1371–1393), който поема властта в Търново след смъртта на Иван Александър на 17 февруари 1371 г. На 26 септември християните претърпяват тежко поражение в битката при Черномен. Изворите не дават сведения за участие на българите в битката, но вероятно поражението на християните е причината българският владетел да промени политиката си на ненамеса и да се обърне към османците. Липсва сигурна информация за датата на сключване на брака, затова някои изследователи го поставят през 1371 г., а други – през 1378 г.

За българите бракът на султан Мурад с Кера Тамара е осмислян като династичен, както ако беше сключен с християнски владетел. В българската история са засвидетелствани три случая на типа брак на владетел със сестра на владетел (Георгиева 2020, 237). Първият е между сръбския цар Стефан Душан (1331–1355) и сестрата на Иван Александър Елена през 1332 г.; вторият е проектът за брак между византийския император Йоан V Палеолог (1341–1391) и Теодора, сестра на Иван Александър, около 1352 г.; последният е този между Мурад и Кера Тамара. В периода до средата на XV в. османските султани сключват бракове с жени от християнски владетелски династии, за да заздравят съюз или като свидетелство за подчинение (Алдерсън 2002, 99–100). И в двата случая те са осмисляни като династически съюзи. Такива са случаите не само с Кера Тамара и Мурад I, но и с Оливера Лазаревич и Баязид I (1389–1402) или Мара Бранкович и Мурад II (1421–1451).

Изниква въпросът каква е била ролята на брака на българската принцеса и османския султан – да потвърди васалитет или да скрепи съюз. Според някои учени след битката при Черномен Иван Шишман се признава за васал на султана. Според други това става след 1376 г. Според османски извори през тази година султанът води военни действия срещу българите. Ходжа Сеадедин разказва, че през 1376/77 г. цар Иван Шишман сключва васален договор със султан Мурад I, като се задължава да плаща харадж и да се включва в по-

ходи, когато султанът поиска това (Калицин 2009, 478). В хрониката на Хюсеин се говори как Иван Шишман свикал първенците и след като се посъветвал с тях, било взето решение да се подчинят на султана (Тютюнджиев, Павлов 1992, 62). Основният домашен извор за тези събития – *Анонимната хроника от XV в.* (Тютюнджиев 1992, 80–86) – не представя българския цар като зависим от османския владетел.

Следователно в българската политика не могат да бъдат ясно разграничени етапите на династичен брак и приемане на васалитет. Що се отнася до втората стъпка – всяване на раздори, няма данни българският владетел да прибегва към нея. През 1373 г. Савджи бей, един от синовете на султан Мурад I, и Андроник (Андроник IV Палеолог, 1376–1379), син на византийския император Йоан V Палеолог, решават да организират преврат и да свалят бащите си от власт, но опитът им се проваля (Имбър 2000, 53–55). Българският владетел не се намесва в тези събития.

Иван Шишман се оказва непокорен васал – по време на битката при Плочник през 1387 г. той отказва да изпрати свои войски срещу християните. През 1388 г. Мурад праща срещу него великия везир Чандарлъ Али паша (1387–1406) и го принуждава отново да се подчини (Imber 2002, 12). Съществува и мнение, че след битката при Косово поле през 1389 г., в която вероятно участват и българи, той отхвърля зависимостта от султана (Имбър 2000, 56). Някои извори подсказват, че Иван Шишман води преговори с унгарците за общи действия срещу османските завоеватели (Ангелов 1992, 47–48; Божилов, Гюзелев 1999, 664).

Царят в Търново не е единственият български владетел. Брат му Иван Срацимир (1371–1396) владее възникналото като апанажно владение Видинско царство. В друга част от българските земи се обособява Добруджанското княжество, управлявано от деспот Иванко Тертер (1385–1395). Българско население има в още няколко малки държавици (Николов 1996, 89–100), чиито владетели стават васали на завоевателите, а по-късно земи-те им са напълно присъединени.

Търновското царство пада под османска власт през 1393 г. Преди превземането на Търново цар Иван Шишман намира убежище в Никопол и вероятно потвърждава зависимостта си от султана, но през 1395 г. е екзекутиран (Божилов, Гюзелев 1999, 665–667). Първородният му син Александър приема исляма и под името Искендер става управител на Самсун, а по-късно на Смирна (Божилов 1994, 241–242). За съдбата на Добруджанското княжество има спорове в науката, но гибелта му се поставя между 1393 и 1395 г. (Божилов, Гюзелев 1999, 667). През 1396 г. е завладяно и Видинското царство, а Иван Срацимир е отведен в Бурса, където по-късно умира (Божилов, Гюзелев 1999, 667–668).

Така българите стават поданици на османския султан. Изворите навеждат на мисълта, че за тях, както и за другите православни християни, повратният момент е не завладяването на съответната държава, а превземането на Константинопол (Иванова 1986, 382–390; Христова et al. 2003, 78–80). В очите на византийците, сърбите и българите завладяването на града придава особен статут на султан Мехмед II (Korać, Radić 2008, 289–300; Kiliç 2013, 126). Столицата на Византийската империя е център на православния свят в продължение на повече от хилядолетие. Тя е и „Втори Рим“, наследник и продължител на идеята за Вечния град. Падането ѝ под властта на друговерците доказва на християните, че наказанието за греховете им ще бъде по-тежко, отколкото са очаквали. С това започва последният етап от сблъсъка между християни и мюсюлмани – примирението. Именно тогава конфликтът между тях започва да се превръща в съжителство.

Станали част от една държава, двете общности трябва да се научат да живеят заедно. В Османската империя населението се дели на две класи: аскер (военни) и рая (стадо, паство) – обикновени граждани, независимо от етническата им принадлежност, които имат статут на свободни хора и подлежат на данъчно облагане (Иналджък 2006, 72–73). В по-общ смисъл раята е онова население, което обработва земята (Мутафчиева 2008, 209). Част от нея са и българите. В рамките на голямата многонационална държава поданиците се поделят не по етнически, а по религиозен признак. Всички православни християни влизат в т.нар. рум милет (букв. римски народ), оглавяван от цариградския патриарх. Когато султан Мехмед II превзема Константинопол, източноправославната църква няма свой глава, след като униатът Григорий Мамас (1445–1451), който не е добре приет от духовенството, напуска византийската столица и се установява в Рим. Султанът предлага поста на

водача на антиуниатите Генадий Схоларий (1454–1464), който е ръкоположен на 6 януари 1454 г. Церемонията е извършена по византийския обичай, но мястото на императора е заето от султана, а патриархът е назначен с брат. По този начин е основан рум милетът, чийто официален представител при османската власт е цариградският патриарх (Рънсиман 1984, 156–158).

Българите губят самостоятелната си църква, а държавата им става част от голямата империя. Завладявайки балканските държави, османците ги включват в своята административна система без промени (Обрешков 1999, 143). Те влизат в османската държава като санджаци, които се поделят на по-малки нахии – продължител на предосманска административна единица, като приемствеността е почти пълна (Обрешков 1999, 143–149).

Българите остават в своето пространство и мюсюлманите трябва да го опознават, да се адаптират към него. Това, че християните са в земи, в които живеят от векове, е важен фактор за приспособяването им към чуждата власт (Георгиева 1999, 16–17). В същото време редица фактори предизвикват промени в поселищната структура. През земите на българите минават два кръстоносни похода – на унгарския крал Сигизмунд (1387–1437) през 1396 г. и на полско-унгарския крал Владислав III Ягело (1440–1444) през 1443–1444 г. (Imber 2006, 2–31). Междувременно, след като султан Баязид I е пленен в битката при Анкара през 1402 г., избухва война между синовете му (Fine 1994, 433). Все още продължава и процесът на османската експанзия, който завършва с превземането на Черна гора през 1499 г. (Матанов 2002, 548). Изворите свидетелстват, че тези събития засягат най-вече Дунавската равнина, но изследванията сочат, че източните български земи са по-слабо заселени (Boyskov 2016, 126–134). Причините за това се търсят в нападенията на акънджии през XIV в., природните бедствия, епидемиите, военните действия между българи и византийци и др. (Георгиева, Генчев 1999, 53). Всичко това води до обезлюдяване на определени райони, изоставяне на селища и др. (Кийл 2017, 189–190). Още през XV в. в османските регистри се говори за мезри (букв. орни площи), но трябва да се отбележи, че само част от тях са запустели и обезлюдени селища (Георгиева 1999, 182–184). В българските земи започва заселване на татари и юруци (Георгиева 1999, 165–168). Те се появяват в изворите още през XV в., но масовото им разселване започва през XVI в. Юруците (Калъонски 2007, 41–66; Kalionski 2020, 56–181) се превръщат в уседнало земеделско население. Тяхната аграризация, заедно с ислямизацията, допринася за увеличаването на броя на мюсюлманските села.

Част от българските села получават статут на войнушки и дервентджийски. След джелепкишаните това са двете най-големи групи население със специален статут сред християнското население през XV–XVI в. (Йорданов 2020, 111; Йорданов 2022, 36). Средно определени привилегии войнуците (войнугани) изпълняват помощни военни функции (Мутафчиева 1953, 247–276), а дервентджиите (Цветкова 1960, 196–200) охраняват планинските проходи. По този начин, макар да не участват пряко във военните действия, водени от султана, те ги подпомагат косвено.

Не са малко християнските аристократи, които минават на служба при завоевателите. В новата християнска среда мюсюлманите трябва да се приспособят и привличането на хора от византийската общност ги улеснява. Както отбелязва още Н. Йорга, голяма част от висшите чиновници всъщност са бивши християни (Jorga 1925, 26). Новата власт запазва доосманската военна класа, давайки ѝ редица привилегии (Иналджък 2000, 230–236). Пример в това отношение са не само Александър Шишман – Искендер, но и Станиша Църноевич – Скендер, син на черногорския владетел Иван Църноевич (1465–1490); Махмуд паша Ангелович – по бащина линия потомък на тесалийския клон на династията Ангел, а по майчина – на Палеолозите; Херсекзаде Ахмед паша – Стефан, син на босненския владетел Степан Вукчич Косача (1435–1466); Хас Мурад паша и брат му Месих паша – потомци на византийските Палеолози, и др.

Мюсюлманската средновековна култура е преди всичко градска. Мюсюлманският град се състои от самоуправляващи се квартали със свои храмове, бани и дюкяни. Негова типична черта е махалата. Описвайки град Коня (Икония в Мала Азия), пътешественикът Ибн Батута (1304–1377) пише, че отделните квартали са оградени със стени (Тодоров 1972, 76–78). Градската махала е вариант на териториална организация в социалната

микроструктура на българите през XV–XVII в. Тя е посредник между жителите на града и османската власт, носи колективна отговорност при престъпления, отговаря за събирането на данъци (Георгиева, Генчев 1999, 173–174). Център на градската махала е нейният храм, а енорийският свещеник е възприеман от османските власти като глава на общността. Преди падането на българските земи под османска власт гражданите се обединяват в енорийски общини, в които влиза населението от даден квартал, и тази организация се запазва в периода на османската власт (Поливянни 1989, 124–125).

Разделянето на кварталите по етноконфесионален признак се среща и в християнските градове. Чужденците и хората, изповядващи друга религия, трябва да живеят в отделни квартали, където могат да строят свои домове и църкви. Има данни за квартали на арменци предимно в черноморските градове. В Цариград има генуезки, венециански и еврейски квартали. За Търново също има сведения за обособени по етнически признак махали. На северозапад от хълма Трапезица бил еврейският квартал, ограден със стени. Търговците от Дубровник, Венеция и Генуа имат различен статут; в някои градове, като Търново и Видин, им се предоставя земя в определен квартал, на която да построят църкви, жилища и складове, а в други, като Варна, чуждестранната колония се обособява извън самия град (Поливянни 1989, 129–131).

Трудно е да се отговори как различните етноконфесионални групи съжителстват в османския град, тъй като по фигуриращите в регистрите имена невинаги може да се определи националната принадлежност на хората, нито да се разграничат тези, които са приели исляма след завоюването. Науката разполага с данни за 113 града на Балканите за XV–XVI в. В повечето от тях християнското население значително преобладава, приблизително в съотношение 1:4. Към втората половина на XVI в. броят на мюсюлманските домакинства се увеличава (Тодоров 1972, 47–58). Интересен е примерът с Никопол, който е център на санджак и важна погранична крепост, а до XVIII в. е най-големият град на север от Стара планина. По данни от тимарски регистър от 1479–1480 г. в Никопол от 1072 домакинства само 308 са мюсюлмански (Гандев 1966, 165). Моделът на селищната мрежа, създаден в българските земи през Средновековието, се оказва много устойчив (Георгиева 1999, 80–84).

Градът е възприеман като център на занаятчийското производство и търговията, което го отличава от селото, а градският пазар е средище на икономическия живот. В разказа на Ашъкпашазаде се казва, че Осман не е изисквал пазарни такси и разбрал за тях от чужденци (Цветкова 1972, 19–21). Важни за търговията са пазарните такси, които във Византия се наричат комеркион. За митническа такса „кумерк“ има сведения и в няколко официални български документи – договорът на цар Иван Александър с Венеция (Гюзелев 1981, 156–186), договорът на добруджанския деспот Иванко Тертер с Генуа (Гюзелев 1995, 127–132) и грамотата на цар Иван Шишман за Рилския манастир (Даскалова, Райкова 2005, 44–46). Името напомня на мито, наречено „гюмрук“, събирано в Османската империя (Цветкова 1971, 16–18, 21–25). През втората половина на XV в. в османските пристанища се събират такси, наричани „лиман ресми“, които дори по наименование напомнят византийския „лимениятikon“. В по-късни документи „лиман ресми“ не се споменава, затова може да се предположи, че този вид такси се използвали за кратък период, докато се уреди пристанищният режим. Разтоварените на пристанищата стоки за продаден са облагат с такса „магерие“. Наименованието е от нетурски произход и вероятно следва по-стара традиция (Цветкова 1972, 48–52). Митническата такса „вам“ е заимствана от влашките княжества (Цветкова 1972, 56). Османската администрация заимства и редица данъци, включително чифт-ресми (Шугър 2003, 150; Inalcik 1978, 237–242).

В домашните извори сведения за приемствеността между двете общества липсват. Българите подчертават това, което ги отличава от завоевателите – религията. В текстовете, датирани до първата половина на XVI в., османците са наричани „агаряни“, „измаилтяни“, по-рядко „сарацини“, като тези понятия носят отрицателно отношение към другояверците (Спасова 1992, 468).

Според изследователите в самото османско общество през XIII–XIV в. ислямът няма силни позиции. Ето защо дори сред уджбейовете на Осман (1326–1362) има византийци, повечето от които запазват религията си през целия си живот. Интересен е примерът с византийския аристократ Кьосе Михал. По сведения от хрониката на Урудж Михал е приел

исляма насън и по-късно се е присъединил към Осман. Според Ашъкпашазаде и Мехмед Нешри той е бил християнин на служба при Осман, а мюсюлманската религия е приел впоследствие лично от владетеля (Мутафова 1999, 131–132).

Изворите съдържат сведения и за хора, които са променяли религията си повече от веднъж. През 1374 г. патриарх Филотей Кокин (1354–1355, 1364–1376) получава писмо от човек на име Антоний, който бил източноправославен християнин, после приел исляма, след това станал католик и накрая отново православен. През 1391 г. Николай Българинът писмено се заклева пред патриарх Антоний IV (1389–1390, 1391–1397), че се връща към православието, след като по-рано е приел исляма заедно с цялото си семейство. Благодарение на Бог той отхвърлил това „безчестие“ и се върнал към предишната си религия (Гюзелев 1994, 201, 202, 221, 222).

В писмо до император Йоан V Палеолог от 1373 г. византиецът католик Димитър Кидон пише, че много ромеи сключват съюзи с „неверниците“, а никой не ги обвинява за това. В друго свое писмо от 1383 г. той твърди, че мъдрите се защитават така, защото е по-безопасно да живеят с турците, запазвайки вярата си (Мутафова 1999, 134).

За разпространението на исляма има редица фактори и предпоставки, като колонизацията и заселването на юруци или увеличаването на данъците. Съществуват редица методи за това, като робство, бракове, еничарство, помилване на престъпници, доброволно приемане на новата религия (Мутафчиева 1995, 8–12). Ислямизацията се извършва не само по религиозна принуда (Мутафова 2008, 366–375), а заради икономически причини (Желязкова 1990, 193–195), тъй като новите мюсюлмани престават да плащат джизие, в някои райони ги освобождават и от поземления данък испенч. С приемането на исляма отпадат редица ограничения, новите мюсюлмани могат да станат аскери и по този начин да се освободят от данъци. Има случаи, в които християни доброволно приемат исляма, за да станат еничари, да бъдат включени в корпуса на спахиите или да получат работа в двореца (Радушев 1998, 64–82; Мутафова 2008, 340–380). Робите християни са освобождавани, когато приемат исляма. При някои престъпления наказанието за мюсюлмани е по-леко, но властта не гледа с добро око на случаите, в които осъденият сменя религията си с цел да се спаси. Интересен факт е, че понякога християни, които имат много грехове, решават да сменят вярата си, за да им бъдат опростени прегрешенията.

Много книжовници описват османското нашествие като божие наказание за греховете, но повечето от пишещите са духовници и думите им, оставяни в приписките, до голяма степен са повлияни от библейските текстове. От падането на балканските страни под османска власт до 1453 г. християните вероятно очакват избавление. Негативните оценки за другOVERците в изворите показват, че християните може би гледат на тях с известно пренебрежение – чуждата общност ги е завладяла, но когато изкупят греховете си, отново ще са свободни. Същият модел на поведение откриваме и при всички по-ранни нашествия на нехристиянски общности. В отношенията си с Османската империя българите прилагат последователно утвърдените дипломатически методи, но се оказва, че никой от тях не може да даде резултат. Единственият изход за християните е да изчакат края на наказанието си. Те вярват, че действат съобразно волята на своя Бог, но същото убеждение диктува и действията на османците. Съпоставката на различни страни от живота във времето преди и след падането на българските земи под османска власт дава неоднозначни резултати. Между византийската общност и Османската империя има както приемственост, така и съществени различия. В периода непосредствено преди идването на османците Балканите са обхванати от сепаратизъм и граждански войни, били са засегнати от кръстоносни походи и татарски нашествия. Османското завоевание на пръв поглед е поредната криза, която скоро ще отmine, но този път ситуацията се променя трайно. В някои отношения животът продължава постарому – териториалното деление се запазва, данъчната система е сходна; но, от друга страна, българите вече нямат своя държава и църква, те се обезличават, превръщайки се от отделен народ в част от цялото немюсюлманско население на Империята. Изворите дават противоречива информация, поради което изводите са донякъде условни. Единственият сигурен факт е, че в новата обстановка българите успяват да оцелеят и да се приспособят, но всеки има своя история, собствени мотиви и премеждия.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Aldersan, A. 2002. Osmanskata dinastia [The Ottoman dynasty]. Sofia, Amicitia, 191 s. (In Bulgarian).
- Алдерсън, А. 2002. Османската династия. София, Амичития. 191 с.
- Angelov, D. 1992. Turskoto zavoevanie i borbata na balgarskia narod protiv nashestvenitsite [The Turkish Conquest and the Struggle of the Bulgarian People against the Invaders]. *Turskite zavoevania i sadbata na balkanskite narodi, otrazeni v istoricheski i literaturni pametnitsi ot XIV–XVIII vek. Mezhdunarodna nauchna konferentsia*, Veliko Tarnovo, 20–22 may 1987 g. Veliko Tarnovo, Sv. sv. Kiril i Metodiy, s. 43–49. (In Bulgarian).
- Ангелов, Д. 1992. Турското завоевание и борбата на българския народ против нашествениците. *Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Международна научна конференция, Велико Търново, 20–22 май 1987 г. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“*, с. 43–49.
- Angelov, P. 2004. Srednovekovnata balgarska diplomatsia [The Mediaeval Bulgarian Diplomacy]. Sofia, LIK, 370 s. (In Bulgarian).
- Ангелов, П. 2004. Средновековната българска дипломация. София, ЛИК. 370 с.
- Biliarsky, Iv. 1998. Institutsiite na srednovekovna Bulgaria. Vtoro balgarsko tsarstvo (XII–XIV v.) [The Institutions in the Mediaeval Bulgaria. Second Bulgarian Kingdom (12th–14th C.)]. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, 426 s. (In Bulgarian).
- Билиарски, Ив. 1998. Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV в.). София, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“. 426 с.
- Bozhilov, Iv. 1994. Familiyata na Asenevsi (1186–1460). Genealogia i prosopografia [The Asen Family (1186–1460). Genealogy and Prosopography]. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 508 s. (In Bulgarian).
- Божилев, Ив. 1994. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. 508 с.
- Bozhilov, Iv., V. Gyuzelev. 1999. Istoria na srednovekovna Bulgaria VII–XIV v. [History of Mediaeval Bulgaria 7th–14th C.]. Sofia, Anubis, 704 s. (In Bulgarian).
- Божилев, Ив., В. Гюзелев. 1999. История на средновековна България VII–XIV в. София, Анупис. 704 с.
- Boykov, G. 2016. The Human Cost of Warfare: Population Loss During the Ottoman Conquest and the Demographic History of Bulgaria in the Late Middle Ages and Early Modern Era. *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates. Ed. O. J. Schmitt*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 103–166.
- Canard, M. 1936. Arabes et Bulgares au début du Xe siècle [Arabs and Bulgarians at the Beginning of the 10th Century]. *Byzantion*, IX, pp. 213–223. (In French).
- Daskalova, A., M. Raykova. 2005. Gramoti na balgarskite tsare [Charters of the Bulgarian Kings]. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 445 s. (In Bulgarian).
- Даскалова, А., М. Райкова. 2005. Грамоти на българските царе. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. 445 с.
- Gandev, Hr. (sast.) [comp.]. 1966. Turski izvori za balgarskata istoria [Turkish Sources on the Bulgarian History]. Vol. 2. Sofia, BAN, 866 s. (In Bulgarian).
- Гандев, Хр. (съст.). 1966. Турски извори за българската история. Т. 2. София, Издателство на БАН. 866 с.
- Georgieva, S. 2020. Tipove diplomaticheski brachni sporazumenia, sklyuchvani ot srednovekovnite balgarski vladeteli [Types of Diplomatic Marriage Agreements Concluded by the Medieval Bulgarian Rulers]. *Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekoviето. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsia, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov*. Part 1. Veliko Tarnovo, Faber, s. 233–241. (In Bulgarian).
- Георгиева, С. 2020. Типове дипломатически брачни споразумения, сключвани от средновековните български владетели. *Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов*. Ч. 1. Велико Търново, Фабер, с. 233–241.
- Georgieva, Tsv. 1967. Otnovo za Bozhenishkia nadpis [Again for the Bozhenitsa Inscription]. *Izvestia na Balgarskoto istorichsko druzhestvo*, Sofia, BAN, 25, s. 307–313. (In Bulgarian).
- Георгиева, Цв. 1967. Отново за Боженишкия надпис. *Известия на Българското историческо дружество*, София, БАН, 25, с. 307–313.
- Georgieva, Tsv., N. Genchev. 1999. Istoria na Bulgaria XV–XIX vek [History of Bulgaria 15th–19th C.]. Sofia, Anubis, 568 s. (In Bulgarian).
- Георгиева, Цв., Н. Генчев. 1999. История на България XV–XIX век. София, Анупис. 568 с.
- Georgieva, Tsv. 1999. Prostranstvo i prostranstva na balgarite [Space and Spaces of the Bulgarians]. Sofia, LIK, 343 s. (In Bulgarian).
- Георгиева, Цв. 1999. Пространство и пространства на българите. София, ЛИК. 343 с.

Gyuzelev, V. 1981. Srednevekovna Bulgaria v svetlinata na novi izvori [Mediaeval Bulgarian in the Light of new Sources]. Sofia, Narodna prosveta, 1981, 260 s. (In Bulgarian).

Гюзелев, В. 1981. Средновековна България в светлината на нови извори. София, Народна просвета, 1981. 260 с.

Gyuzelev, V. 1994. Izvori za srednevekovnata istoria na Bulgaria (VII–XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi. T. 1. Balgarski, drugi slavyanski i vizantiyski izvori [Sources for the Medieval History of Bulgaria (7th-15th C.) in the Austrian Manuscript Collections and Archives. Vol. 1. Bulgarian, other Slavic and Byzantine Sources]. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“ [St. Kl. Ohridski University Press], 314 s. (In Bulgarian).

Гюзелев, В. 1994. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. Т. 1. Български, други славянски и византийски извори. София, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“. 314 с.

Gyuzelev, V. 1995. Ocherti varhu istoriyata na balgarskia severoiztok i Chernomoriето. Kraia na XII–nachaloto na XV v. [Essays on the History of the Bulgarian Northeast and the Black Sea. The End of the 12th–Beginning of the 15th Century]. Sofia, Borina, 144 s. (In Bulgarian).

Гюзелев, В. 1995. Очерци върху историята на българския североизток и Черноморието. Краят на XII–началото на XV в. София, Бороина. 144 с.

Zhelyazkova, An. 1990. Razprostranenie na islyama v Zapadnobalgarskite zemi pod osmanska vlast XV–XVIII v. [Spread of Islam in Western Bulgarian Lands under Ottoman Rule 15th-18th Centuries]. Sofia, BAN, 266 s. (In Bulgarian).

Желязкова, Ан. 1990. Разпространение на исляма в Западнобългарските земи под османска власт XV–XVIII в. София, БАН. 266 с.

Imbar, K. 2000. Osmanskata imperia 1300–1481 [The Ottoman Empire 1300–1481]. Sofia, Amicita, 376 s. (In Bulgarian).

Имбар, К. 2000. Османската империя 1300–1481. София, Amicita. 376 с.

Imber, C. 2002. The Ottoman Empire 1300–1650. The Structure of Power. New York, Isis Press, 405 p.

Imber, C. 2006. The Crusade of Varna, 1443–45. Manchester, Ashgate.

Inalcik, H. 1978. The Ottoman Empire. Conquest, Organization and Economy. Collected Studies. London, Variorum Reprints, 362 p.

Inalldzhak, H. 2000. Epohata na sultan Mehmed II Zavoevatelya (Izsledvania i materiali) [The Era of Sultan Mehmed II the Conqueror (Research and Materials)]. Sofia, Amisitia, 280 s. (In Bulgarian).

Иналджък, Х. 2000. Епохата на султан Мехмед II Завоевателя. (Изследвания и материали). София, Amisitia. 280 с.

Inalldzhak, H. 2006. Osmanskata imperia. Klasicheskiyat period 1300–1600 [The Ottoman Empire. Classic Period 1300–1600]. Sofia, IK „Amat-ha“, 240 s. (In Bulgarian).

Иналджък, Х. 2006. Османската империя. Класическият период 1300–1600. София, ИК „Амат-ха“. 240 с.

Iogra, N. 1925. Histoire des États balkaniques [History of the Balkan States]. Paris, J. Gamber, 575 p. (In French).

Ivanova, Kl. (sast.) [comp.]. 1986. Stara balgarska literatura. T. 4. Zhitiepisni tvorbi. Sofia, Balgarski pisatel, 687 s. (In Bulgarian).

Иванова, Кл. (съст.). 1986. Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. София, Български писател. 687 с.

Yordanov, Kr. 2020. Voynushki i derventdzhiski selishta v Tsentralnia i Iztochnia dyal na Gornotrakiyskata nizina prez XVI v. (kazite Filibe, Stara Zagora, Haskovo i Yambol). *Trakia prez Srednevekovieto i Osmanskata epoha. Harakter i dinamika na selishtnina zhivot (XII–XVIII vek)* [Voynuk and Derventji Settlements in the Central and Eastern Parts of the Upper Thracian Lowland in the 16th Century (kaza of Filibe, Stara Zagora, Haskovo and Yambol). *Thrace during the Middle Ages and the Ottoman Era. Character and Dynamics of Settlement Life (13th-18th Centuries)*]. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, s. 111–142. (In Bulgarian).

Йорданов, Кр. 2020. Войнушки и дервентджийски селища в Централния и Източния дял на Горнотракийската низина през XVI в. (казите Филибе, Стара Загора, Хасково и Ямбол). *Тракия през Средновековието и Османската епоха. Характер и динамика на селищния живот (XII–XVIII век)*. София, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, с. 111–142.

Yordanov, Kr. 2022. Nay-vazhnite kategorii hristiyanско население s voennopomoshtni ili politseysko-ohranitelni zadalzenia i tyahnoto myasto v sotsialnata struktura na osmanskoto obshtestvo – shodstva i razlichia (XV – parvite desetiletia na XVII v.) [The Most Important Categories of the Christian Population with Military Support or Police-security Duties and Their Place in the Social Structure of the Ottoman Society - Similarities and Differences (15th-First Decades of the 17th Century)]. *Istoricheski pregled*, 1, s. 33–93 (In Bulgarian).

Йорданов, Кр. 2022. Най-важните категории християнско население с военнопомощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV–първите десетилетия на XVII в.). *Исторически преглед*, 1, с. 33–93.

Kalitsin, M. 2009. Ustanovuyavane to na osmanskata vlast po balgarskite zemi v tematikata na Tâcû't-Tevârih [The Establishment of the Ottoman Rule in the Bulgarian Lands in the Subject of Tâcû't-Tevârih]. „Bulgaria, zemya na blazheni...“. In *memoriam professoris Iordani Andreevi*. Veliko Tarnovo, Ivis, s. 473–482. (In Bulgarian).

Калицин, М. 2009. Установяването на османската власт по българските земи в тематиката на Tâcû't-Tevârih. „България, земя на блажени...“. In *memoriam professoris Iordani Andreevi*. Велико Търново, Ивис, с. 473–482.

Kalyonski, Al. 2007. Yurtsite [The Yürüks]. Sofia, Prosveta, 470 s. (In Bulgarian).

Калъонски, Ал. 2007. Юрците. София, Просвета. 470 с.

Kalionski, Al. 2020. Yürüks in the Ottoman Balkans. Sofia, Gutenberg Publishing House, 50 p.

Korać, D., Radić, R. 2008. Mehmed II, „The Conqueror“, in *Byzantine Short Chronicles and Old Serbian Annals, Inscriptions and Genealogies. Сборник радова Византолошког института [Proceedings of the Byzantological Institute]*, 45, pp. 289–300.

Kiliç, Ş. 2013. Ottoman Perception in the Byzantine Short Chronicles. – *Tarihi araştırmaları değiri [Historical Research Value]*, 53, pp. 111–135.

Matanov, Hr. 2000. Srednovekovnite Balkani. Istoricheski ocherti [The Medieval Balkans]. Sofia, Paradigma, 552 s. (In Bulgarian).

Матанов, Хр. 2000. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, Парадигма. 552 с.

Mutafova, Kr. 1999. Religioznata samoidentichnost v balgarskoto i vizantiyskoto obshtestvo prez XIV – parvata polovina na XV v. (v dinamikata na osmanskata invazia) [Religious Self-identity in Bulgarian and Byzantine Society in the 14th and the First Half of the 15th Century (in the Dynamics of the Ottoman Invasion)]. *Srednovekovnite Balkani: Politika, religia, kultura. Dokladi ot nauchna konferentsia 18–19 yuni 1998 g.* Sofia, Institut po balkanistika pri BAN, s. 131–140. (In Bulgarian).

Мутафова, Кр. 1999. Религиозната самоидентичност в българското и византийското общество през XIV–първата половина на XV в. (в динамиката на османската инвазия). *Средновековните Балкани: Политика, религия, култура. Доклади от научна конференция 18–19 юни 1998 г.* София, Институт по балканистика при БАН, с. 131–140.

Mutafova, Kr. 2008. Dobrovolnite pomyusulmanchvania v Osmanskata imperia prez poslednata chetvart na XVII–30-te godini na XVIII v. *Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite. Ch. 1. Minaloto – istoricheski rakursi. Sbornik v chest na prof. Tsvetana Georgieva* [Voluntary Conversions to Islam in the Ottoman Empire during the Last Quarter of the 17th–30s of the 18th Century. *Ethnic And Cultural Spaces in the Balkans. Part 1. The Past – Historical Perspectives. Collection in Honor of Prof. Tsvetana Georgieva*]. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, s. 340–380. (In Bulgarian).

Мутафова, Кр. 2008. Доброволните помюсюлманчвания в Османската империя през последната четвърт на XVII–30-те години на XVIII в. *Етнически и културни пространства на Балканите. Ч. 1. Миналото – исторически ракурси. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева*. София, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, с. 340–380.

Mutafchiev, P. 1973. Bozhenishkiyat nadpis [The Bozhenitsa Inscription]. *Izbrani proizvedenia. T. 1.* Sofia, Nauka i izkustvo, s. 486–517. (In Bulgarian).

Мутафчиев, П. 1973. Боженишкият надпис. *Избрани произведения. Т. 1.* София, Наука и изкуство, с. 486–517.

Mutafchieva, V. 1953. Kam vaprosa za polozhenieto na voynushkoto naselenie [To the Question of the Situation of the Voynuc Population]. *Izvestia na Darzhavnata biblioteka „Vasil Kolarov“ za 1952 g.*, s. 247–276 (In Bulgarian).

Мутафчиева, В. 1953. Към въпроса за положението на войнушкото население. *Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“ за 1952 г.*, с. 247–276.

Mutafchieva, V. 1995. Predstavata za „drugia“ (istoricheskoto izsledvane). *Vrazki na savmestimost i nesavmestimost mezhdu hristiyani i myusulmani v Bulgaria* [The Idea of the “Other” (Historical Research). *Relations of Compatibility and Incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria*]. Sofia, Mezhdunaroden tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia, s. 8–12. (In Bulgarian).

Мутафчиева, В. 1995. Представата за „другия“ (историческо изследване). *Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България*. София, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, с. 8–12.

Mutafchieva, V. 2008. Agrarnite otnoshenia v Osmanskata imperia prez XV–XVI v. *Izbrani proizvedenia. T. 5. Osmanska sotsialno-ikonomicheka istoria [Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th–16th Centuries. Selected Works. Vol. 5. Ottoman Socio-economic History]*. Plovdiv, „IK Zhanet 45“, 296 s. (In Bulgarian).

Мутафчиева, В. 2008. Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. *Избрани произведения. Т. 5. Османска социално-икономическа история*. Пловдив, ИК „Жанет 45“. 296 с.

- Nikolov, G. N. 1996. Balgarskite darzhavi v kraia na XIV v. [The Bulgarian States in the End of the 14th C.]. *Osmanskata invazia na Balkanite i krayat na srednovekovnata balgarska darzhava (XIV–XV v.). Dokladi ot mezhdunarodnata nauchna konferentsia, provedena vav VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ (19–21 may 1993 g.)* [Reports from the International Scientific Conference Held at VTU “St. St. Cyril and Methodius” (May 19–21, 1993)]. Veliko Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 89–100. (In Bulgarian).
- Николов, Г. Н. 1996. Българските държави в края на XIV в. *Османската инвазия на Балканите и края на средновековната българска държава (XIV–XV в.). Доклади от международната научна конференция, проведена във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (19–21 май 1993 г.)*. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 89–100.
- Obreshkov, V. 1999. Kam nyakoi problemi na adminstrativno–teritotialnoto delenie v tsentralnite i iztochni Balkani (krayat na XIV–XV vek) [To Some Problems of the Administrative-territorial Division in the Central and Eastern Balkans (End of 14th–15th C.)]. *Srednovekovnite Balkani: Politika, religia, kultura. Dokladi ot nauchna konferentsia 18–19 yuni 1998 g.* Sofia, Institut po balkanistika pri BAN, s. 141–150. (In Bulgarian).
- Обрешков, В. 1999. Към някои проблеми на административно–териториалното деление в централните и източни Балкани (края на XIV–XV век). *Средновековните Балкани: Политика, религия, култура. Доклади от научна конференция 18–19 юни 1998 г.* София, Институт по балканистика при БАН, с. 141–150.
- Ostrogorski, G. 1998. Istoria na Vizantiyskata darzhava [History of the Byzantine State]. Sofia, Prozorets, 736 s. (In Bulgarian).
- Острогорски, Г. 1998. История на Византийската държава. София, Прозорец. 736 с.
- Polivyanni, D. 1989. Srednovekovniyat balgarski grad prez XIII–XIV vek. Ochersti [The Mediaeval Bulgarian City during the 13th–14th C. Essays]. Sofia, Nauka i kultura, 180 s. (In Bulgarian).
- Поливяни, Д. 1989. Средновековният български град през XIII–XIV век. Очерци. София, Наука и култура. 180 с.
- Radushev, Evg. 1998. Demografski i etnoreligiozni protsesi v Zapadnite Rodopi prez XV–XVIII vek. (Opit za preosmislyane na ustaychivi istoriografski modeli) [Demographic and Ethno-religious Processes in the Western Rhodopes in the 15th–18th Centuries (An Attempt to Rethink Sustainable Historiographical Models)]. *Istoricheskio badeshte*, 1, s. 64–82. (In Bulgarian).
- Радушев, Евг. 1998. Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV–XVIII век (Опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели). *Историческо бъдеще*, 1, с. 64–82.
- Ransiman, St. 1984. Padaneto na Konstantinopol [The Fall of Constantinople]. Sofia, OF, 200 s. (In Bulgarian).
- Рънсиман, Ст. 1984. Падането на Константинопол. София, ОФ. 200 с.
- Simeonova, L. 1999. Ta Patria: gradskite talismani na Konstantinopol prez X vek [Ta Patria: the Urban Mascots of Constantinople in the 10th Century]. *Srednovekovnite Balkani: Politika, religia, kultura. Dokladi ot nauchna konferentsia 18–19 yuni 1998 g.* Sofia, Institut po balkanistika pri BAN [Institute of Balkan Studies at BAS], s. 49–66. (In Bulgarian).
- Симеонова, Л. 1999. Та Патриа: градските талисмани на Константинопол през X век. *Средновековните Балкани: Политика, религия, култура. Доклади от научна конференция 18–19 юни 1998 г.* София, Институт по балканистика при БАН, с. 49–66.
- Spasova, M. 1992. Osmanskata ekspanzia, otrazena v knizhovnite pametnitsi ot XIV–XV vek. *Turskite zavoevania i sadbata na balkanskite narodi, otrazeni v istoricheski i literaturni pametnitsi ot XIV–XVIII vek. Mezhdunarodna nauchna konferentsia, Veliko Tarnovo, 20–22 may 1987 godina* [The Ottoman Expansion Reflected in the Literary Monuments of the 14th–15th Centuries. *The Turkish Conquests and the Fate of the Balkan Peoples, Reflected in Historical and Literary Monuments from the 14th–18th Centuries. International Scientific Conference, Veliko Tarnovo, May 20–22, 1987*]. Veliko Tarnovo, Velikotarnovski universitet „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, s. 467–472. (In Bulgarian).
- Спасова, М. 1992. Османската експанзия, отразена в книжовните паметници от XIV–XV век. *Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Международна научна конференция, Велико Търново, 20–22 май 1987 година*. Велико Търново, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, с. 467–472.
- Todorov, N. 1972. Balkanskiyat grad prez XV–XIX vek. Sotsialno–ikonomicheskio i demografsko razvitie [The Balkan City in the 15th–19th Centuries. Socio-economic and Demographic Development]. Sofia, Nauka i izkustvo, 503 s. (In Bulgarian).
- Тодоров, Н. 1972. Балканският град през XV–XIX век. Социално–икономическо и демографско развитие. София, Наука и изкуство. 503 с.
- Tapkova-Zaimova, V., Miltenova, A. 1996. Istoriko-apokaliptichnata knizhnina vav Vizantia i srednovekovna Bulgaria [Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria]. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, 360 s. (In Bulgarian).

Търкова-Заимова, В., Милтенова, А. 1996. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България. София, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“. 360 с.

Tyutyundzhiev, Iv., Pavlov, Pl. 1992. Za etapite na osmanskoto zavoevanie na Balgarskata darzhava (1370–1397 g.) [*The Turkish Conquests and the Fate of the Balkan Peoples, Reflected in Historical and Literary Monuments from the 14th–18th Century. International Scientific Conference, Veliko Tarnovo, May 20–22, 1987*]. Veliko Tarnovo, Sv. sv. Kiril i Metodiy, s. 57–67. (In Bulgarian).

Тютюнджиев, Ив., Павлов, Пл. 1992. За етапите на османското завоевание на Българската държава (1370–1397 г.). *Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Международна научна конференция, Велико Търново, 20–22 май 1987 година*. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 57–67.

Tyutyundzhiev, Iv. 1992. Balgarskata anonimna hronika ot XV vek [The Bulgarian Anonymous Chronicle from the 15th Century]. Veliko Tarnovo: Elpis, 1992, 256 s. (In Bulgarian).

Тютюнджиев, Ив. 1992. Българската анонимна хроника от XV век. Велико Търново: Елпис. 256 с.

Fine, J. 1994. The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Michigan, University of Michigan Press.

Tsvetkova, B. 1960. K voprosu o polozhenii derventdzhiyskogo naselenia v bolgarskih zemlyah v period turetskogo gospodstva [On the Question of the Situation of the Derventji Population in the Bulgarian Lands during the Period of Turkish Domination]. *Uchenye zapiski Instituta slavyanovedenia*, XX, s. 196–220. (In Russian).

Цветкова, Б. 1960. К вопросу о положении дервентджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства. *Ученые записки Института славяноведения*, XX, с. 196–220.

Tsvetkova, B. (sast.) [comp.]. 1971. Turski izvori za istoriyata na pravoto v balgarskite zemi. T. 3. [Turkish Sources on the History of Law in the Bulgarian Lands. Vol. 3]. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 237 s. (In Bulgarian).

Цветкова, Б. (съст.). 1971. Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 3. София, Издателство на БАН. 237 с.

Tsvetkova, B. 1972. Prouchvania na gradskoto stopanstvo prez XV–XIX vek [Studies of the Urban Economy in the 15th–19th Centuries]. Sofia, Nauka i izkustvo, 255 s. (In Bulgarian).

Цветкова, Б. 1972. Проучвания на градското стопанство през XV–XIX век. София, Наука и изкуство. 255 с.

Shugar, P. 2003. Yugoiztochna Evropa pod osmansko vladichestvo 1354–1804 g. [Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804]. Sofia, Kralitsa Mab, 528 s. (In Bulgarian).

Шугър, П. 2003. Югоизточна Европа под османско владичество 1354–1804 г. София, Кралица Маб. 528 с.

Дата на подаване на статията в редакцията – 16.11.2022 г.